

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΥΠΟΔΗΜΑΤΑ

Antonio Corso

Ερευνήτης του Προγράμματος «Δαίδαλος»
Institute of Classical Studies, London

Τα υποδήματα που φορούσαν οι αρχαίοι Έλληνες μας είναι γνωστά από αναφορές σε σανδάλια, «παντόφλες» και μπότες σε πολλά αρχαία κείμενα καθώς και από εικαστικές αναπαραστάσεις διαφόρων τύπων υποδημάτων¹. Οι αρχαίοι Έλληνες χρησιμοποιούσαν ποικίλες ονομασίες για να προσδιορίζουν τους τύπους των υποδημάτων τους. Οι ονομασίες αυτές απαντούν σε λογοτεχνικά κείμενα, επιγραφές και παπύρους, από τον Όμηρο έως τους βυζαντινούς χρόνους.

α. Ονομασίες υποδημάτων από την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο και εξής

Έμβάδες (ή *έμβαιαι*): φτηνές ανδρικές μπότες με κορδόνια και δερμάτινη γλώσσα, φοδραρισμένες με πύλημα ή γούνα, εισηγμένες στην Αττική από τη Θράκη ή τη Βοιωτία, τις οποίες συχνά εμφανίζεται να φοράει ο Διόνυσος².

Πέδιλα: σανδάλια³.

Πτερρόντα: υποδήματα με φτερά, τα οποία συχνά φορούν μυθικά όντα⁴.

Σάμβαλα, *σαμβάλισκοι*, *σανδάλια*, *σανδαλίσκοι*, *σανδάλια*: σανδάλια, που είχαν σόλα και λουριά, αλλά που άφηναν το μεγαλύτερο μέρος του ποδιού ακάλυπτο⁵.

Υποδήματα (ή *υποδημάτια*): κάθε είδους «παντόφλες», σανδάλια, παπούτσια και μπότες⁶.

β. Ονομασίες υποδημάτων από τα μέσα και την ύστερη αρχαϊκή περίοδο και εξής

Άσκέραι (ή *άσκερισκαί*): τύπος αττικών χειμερινών υποδημάτων με επένδυση από μαλλί προβάτου⁷.

Σκυθικά (ή *σκυδικαί*): λευκές δερμάτινες σκυθικές μπότες⁸.

Τυρρηνικά (ή *τυρρηνικουρή*): πολυτελή σανδάλια ανατολικής τυρρηνικής/λυδικής προέλευσης, με χρυσά λουριά και ψηλή ξύλινη σόλα που είχε τέσσερα στρώματα. Τέτοια σανδάλια έφερε το άγαλμα της Αθηνάς Παρθένου του Φειδία⁹.

γ. Ονομασίες υποδημάτων από την κλασική περίοδο και εξής

Ακάτια: γυναικεία υποδήματα στο σχήμα μικρής μπότας, μετερά στο μπροστινό μέρος¹⁰.

Άμυκλίδες (ή *άμυκλαι*): τύπος πολυτελών και

πλούσια διακοσμημένων ανδρικών σανδάλιων που θεωρείται ότι εφευρέθηκαν στις Αμύκλες, τα οποία φορούσε και ο Εμπεδοκλής και οι επιτυχημένοι πολίτες¹¹.

Άπλαι: υποδήματα με μονή σόλα λακωνικής προέλευσης¹².

Άρβυλαι: ανθεκτικές, ανδρικές κοντές μπότες με κούλωμα, που έφταναν ως τον αστραγάλο και έδεναν σφιχτά γύρω από το πόδι τις φορούσαν χωρικοί, ταξιδιώτες και ηνίοχοι¹³.

Αργεία(ι): πολυτελή γυναικεία σανδάλια, που εφηύραν οι Αργείοι¹⁴.

Αύτοσχιδές (ή *αύτοσχειδής*): τύπος απλών γυναικείων σανδάλιων¹⁵.

Βαυκίδες (ή *βαυκιδία*): πολυτελή ιωνικά βαθυκίτρινα γυναικεία υποδήματα, που συχνά είχαν σόλες από φελό και τα φορούσαν οι εταίρες¹⁶.

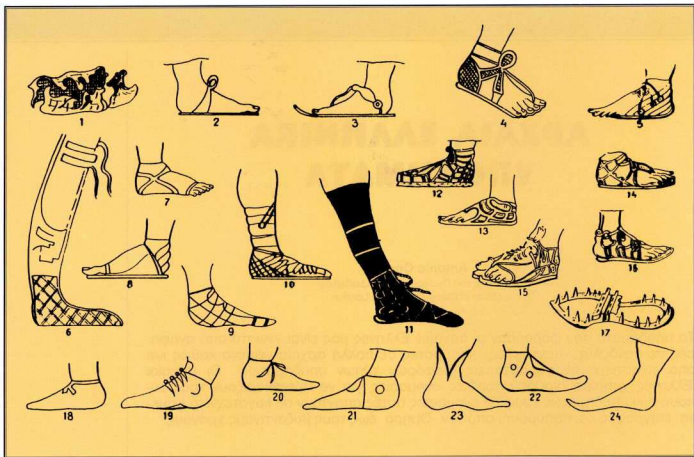
Βλαύται (ή *βλαυτία*): πολυτελείς ανδρικές «παντόφλες» με τακούνια και χρυσές πόρτες· συνήθως τις φορούσαν σε συμπόσια και στα γυμνάσια¹⁷.

Διάβαθρα: λεπτές «παντόφλες» που φορούσαν κυρίως γυναίκες, κατάλληλες ίσως για να ανεβαίνουν σκάλες¹⁸.

Έπτυσχοι: ανδρικά σανδάλια, με επτά θηλιές¹⁹.
Εύμαρίδες: υποδήματα κατασκευασμένα από δέρμα ελαφιού, σε χρώμα κρόκου, με χοντρή σόλα, που εισήχθησαν από την Ασία²⁰.

Θεταλίδες: τύπος υποδημάτων για μικρά κορίτσια, ο οποίος εισήχθη στην Αθήνα από τη Θεσσαλία²¹.

Καρβατίνας (ή *καρπατίνας*): χονδρά ανθεκτικά υποδήματα κατασκευασμένα από ένα ενιαίο κομμάτι ακατέργαστο δέρματος, χωρίς πραγματική σόλα· τα φορούσαν στην υπαίθρο²².

1. Δείγμα δερμάτινου σανδαλιού, που βρέθηκε στο Birdoswald, Βόρεια Αγγλία.
2. Σανδάλι που φοράει ένας άντρας σε επιποχίο ανάγλυφο στις Πυραμίδες της Γκίζας, τάφος 53, Παλαιοί Βασίλεις.
3. Μυτερό σανδάλι που φοράει κυνηγός, σε επιποχίο ανάγλυφο στις Θήβες, Bab el Meluk, Τάφος των Βασιλέων, Νέο Βασίλειο.
4. Σανδάλι θεού σε επιποχίο ανάγλυφο στο Begeaueih, σύνολο Πυραμίδων Α, Πυραμίδα 10, πύλη.
5. Σανδάλι που φοράει πολεμιστής στο ανάγλυφο του Khorsabad.
6. Σανδάλι κυνηγού στη ζωφόρο του κυνηγιού της Τυρινίδας, Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.
7. Σανδάλι ήρωα από το ανάγλυφο των Χρυσόφων, Βερολίνο, Altes Museum.
8. Σανδάλι του Αχιλλέα στο κύλικα του Σωσία, 500 π.Χ. Βερολίνο, Altes Museum.
9. Σανδάλι συμποσιαστή σε κύλικα του Περίων, τέλη του αιώνα π.Χ. Βερολίνο, Altes Museum.
10. Σανδάλι του βοσκού Ευφρόβου σε αμφορέα του ζωγράφου του Αχιλλέα, 450-440 π.Χ. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.
11. Σανδάλι ιππία σε κύλικα του ζωγράφου του Ομηρίου, περ. 480 π.Χ. Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου.
12. Σανδάλι σε αγείο σε σχήμα ποδιού, πιθανώς τρίτο τέταρτο του βου αι. π.Χ. Αρχαία στη Συλλογή Sabourff, τώρα στο Βερολίνο, Altes Museum.
13. Σανδάλι του Τριπόλεμου από το μεγάλο ανάγλυφο της Ελευσίνας, περ. 430 π.Χ. Αθήνα, Εθνικό Μουσείο.
14. Σανδάλι του Ερμή του Πραξτέλου, περ. 340 π.Χ. Αρχαία Ολυμπία, Αρχαιολογικό Μουσείο.
15. Σανδάλι της Αρτέμιδος των Βερσαλίων, ρωμαϊκό αντίγραφο του αγάλματος του Λευκάρο, περ. 340 π.Χ. Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου.
16. Σανδάλι του μαρμάρινου αγάλματος του Αυγούστου. Βερολίνο, Altes Museum.
17. Οδοντωτό κατώτερο στρώμα τυρηνικής σόλας, Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου.
18. Υπόδημα φρουρού από την πομπή των φρουρών στην Περάσηλη.
19. Υπόδημα τοξότη στην πομπή των τοξοβόλων στα Σούσα.
20. Υπόδημα του Διονύσου σε κύλικα του Βρύγου, 490-480 π.Χ. Παρίσι, Cabinet des Medailles.
- 21-22. Υπόδημα που φορούν ανδρικές φιγούρες σε σκύφο του Βρύγου, περ. 490 π.Χ. Βιέννη, Kunsthistorisches Museum.
23. Υπόδημα λυρέρα σε κύλικα του Μάρκωνος, 490-480 π.Χ. Βρυξέλλες, Musée du Cinquanteaire.
24. Υπόδημα μεθυμένου συμποσιαστή σε κύλικα του Ευφρόνιου, 510 π.Χ. Αγία Πετρούπολη, Ερμιτάζ.

Καρκίνοι (ή **καρκίνα**): γυναίκα υποδήματα με σόλα με πολλά στρώματα²³.

Κόθορνοι: μεγάλες, ακριβές δερμάτινες μπότες με ψηλή σόλα, που μπορούσαν να φορεθούν είτε στο δεξί είτε στο αριστερό πόδι· ο Αισχύλος μετέφερε το υποδήμα αυτό από την καθημερινή ζωή στην τραγική σκηνή²⁴.

Κονί(ο)ποδες: σανδάλια με λεπτή σόλα, που κάλυπταν μικρό μέρος του ποδιού· τα φορούσαν οι ηλικιωμένοι²⁵.

Κρητίδες: ψηλά σανδάλια που κάλυπταν το κάτω μέρος του ποδιού, με χοντρή σόλα και πολλά

λουρίδα²⁶.

Κρούπετζα (ή **κρουπέζα**: **κρούπανα**: **κρούπετα**): ψηλά ξύλινα υποδήματα που φορούσαν οι άνδρες στη Βοιωτία για να πατούν τις ελιές και στην Αττική οι αυλιτές επί σκηνής για να κρατούν το ρυθμό²⁷.

Λακωνικά: ανδρικές κόκκινες ή λευκές μπότες που εισήχθησαν στην Αττική από τη Λακωνία²⁸.

Περιβαρίδες (ή **περιβαρά**): γυναικεία σανδάλια που φορούσαν οι δούλες και οι ελεύθερες γυναίκες²⁹.

Περσικά: φτηνά γυναικεία υποδήματα που εισή-

25. Μπότα που φοράει ο Ερμής σε αμφορέα του ζωγράφου του Αντιμένους, τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.
 26. Μπότα ανδρός σε λευκή λήκυθος.
 27. Μπότα που φοράει ανδρική μορφή σε απουλιανό κρατήρα του ζωγράφου της *Ιλίου Πέρας*, περ. 350 π.Χ. Ρώμη, Μουσείο Βατικανού, Museo Gregoriano Etrusco.
 28. Μπότα που φοράει ο Ερμής σε απουλιανό κρατήρα του ζωγράφου του Λυκούργου, τέλη του 4ου αι. π.Χ. Νάπολη, Εθνικό Μουσείο.
 29. Μπότα πολεμιστή από το ανάγλυφο του Khorsabad.
 30. Μπότα που φοράει ο Απόλλων σε πελίκη του Πολυγνώτου, 450-440 π.Χ. Αρχαίο στη Συλλογή Campana, τώρα στο Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου.
 31. Μπότα ανδρός σε συμπόσιο σε κύλικα του Βρύγου, περ. 490-480 π.Χ. Φλωρεντία, Αρχαιολογικό Μουσείο.
 32. Μπότα που φοράει Σιληνός σε απουλιανό κρατήρα του ζωγράφου της Γέννησης του Διονύσου, περ. 400 π.Χ. Νάπολη, Εθνικό Μουσείο.
 33. Μπότα που φοράει ο Διόνυσος σε ερυθρόμορφο αμφορέα, 510-500 π.Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο.
 34. Μπότα που φοράει Σάτυρος σε ψυκτήρα του Δούρη, περ. 490 π.Χ. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο.
 35. Μπότα ανδρός σε χιττικό ανάγλυφο του Ibriz.
 36. Υπόδημα πρωίδας από το ανάγλυφο των Χρυσόφων. Βερολίνο, Altes Museum.
 37. Μπότα που φοράει η Αθηνά, σε τμήμα χάλκινου όρματος από το Castel S. Mariano, περ. 400 π.Χ. Περούτζα, Εθνικό Μουσείο.
 38. Μπότα που φοράνε άνδρες ανώτερων τάξεων, ιδιαίτερα πολεμιστές, σε επιτύμβια ζωγραφική από το Caere. Αρχαίο στη Συλλογή Campana, τώρα στο Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου.

χθήσαν στην Ελλάδα από την Περσία: συνήθως ήταν λευκά και τα φορούσαν οι εταίρες³⁰.

Γλοιαρία: γυναικεία υποδήματα που το σχήμα τους θυμίζει πλοίο³¹.

Προσχίσματα: υποδήματα με σχισμή στο μπροστινό μέρος, τα οποία φορούσαν οι ηλικιωμένοι³².

Ράδια: άνετα σανδάλια με πολλά κορδόνια³³.

Σμινδυρίδια: πολυτελή γυναικεία υποδήματα, που ονομάστηκαν έτσι από τον συβαρίτη σκυτέα Σμινδυρίδη³⁴.

Σχιστάι: ντελικάτα και ακριβά σανδάλια, που χαρακτηρίζονταν από ένα πλέγμα λουριών με λεπτές σχισμές³⁵.

δ. Ονομασίες υποδημάτων από την ελληνιστική περίοδο και εξής

Άκροσφύρια: γυναικείες μπότες που κάλυπταν τον αστράγαλο³⁶.

Άμβρακίδες (ή **άμβρακίδια**): γυναικεία σανδάλια

αμβρακικής προέλευσης³⁷.

Άμφισφύρια: γυναικεία υποδήματα ιωνικής προέλευσης, που κάλυπταν τα πόδια ως τον αστράγαλο³⁸.

Άρπίδες: τύπος *κρηπίδων*, καλοραμμένες, με χοντρή σόλα, που έδεναν με λουριά: τις φορούσαν οι στρατιώτες³⁹.

Βασιλίδες: υποδήματα που φορούσε ο άρχων βασιλεύς στην Αθήνα, καθώς και οι γυναίκες και οι αυλητές⁴⁰.

Δεινιάδες: ανδρικές μπότες τις οποίες εφηύρε ο Δεινίας⁴¹.

Ένδρομιδες: γούνινες, ψηλές, ανοιχτού τύπου μπότες, που φορούσε η Άρτεμις, οι δρομείς και οι στρατιώτες: μπορούσαν να καλύπτουν το πόδι ως την κνήμη⁴².

Έφθοι: υποδήματα που φορούσαν τα νεαρά κορίτσια⁴³.

Κάλικιο (ή **κάλσιοι**): ιταλικού τύπου

39. Ο Απόλλων φοράει σανδάλια του τύπου των ἀπλών, σε στική κύλικα του ζωγράφου της Ελευσίνας, περ. 500 π.Χ. Δελφοί, Αρχαιολογικό Μουσείο.

μπότες οι οποίες κάλυπταν και το κάτω μέρος του ποδιού· τις φορούσαν τα μέλη της τάξης των ιππέων και οι απελευθερωμένοι⁴⁴.

Καννάβια (ή **κανναβίσκα**): ελαφρά σανδάλια από κάνναβη⁴⁵.

Κοκκίδες: γυναικείες άλικες «παντόφλες»⁴⁶.

Κολοφώνια: μπότες με κοίλωμα που εισήχθησαν από την Κολοφώνα της Ιωνίας⁴⁷.

Νοσσιδές: υποδήματα για κορίτσια⁴⁸.

Νυκτιπιδήκες: γυναικείες βραδινές «παντόφλες»⁴⁹.

Όγχοι: τύπος υποδημάτων που μοιάζουν με τους **καλτίους**· έχουν οδοντωτό τελείωμα⁵⁰.

Σικυώνια: ακριβά υποδήματα που φορούσαν συνήθως οι γυναίκες και οι θηλυπρεπείς άνδρες⁵¹.

Συγχιδές (ή **συχάδες** ή **συχχοί**): υποδήματα με μονή σόλα⁵².

Φαικάδες (ή **φαικάσια**): υποδήματα που φορούσαν οι αθηναίοι γυμνασάρχοι, οι αιγύπτιοι ιερείς και άλλα άτομα με έντονες δραστηριότητες⁵³.

Φιτακίδες: γυναικεία υποδήματα με πιθανό χαρακτηριστικό γνώρισμα τις σόλες από ξύλο φυστικιάς⁵⁴.

ε. Ονομασίες υποδημάτων από τη ρωμαϊκή περίοδο και εξής

Άλκιβιάδες: ανδρικά υποδήματα με εντυπωσια-

κό σχήμα που φορούσε ο Αλκιβιάδης⁵⁵.

Άρωμιίδες: γυναικεία υποδήματα⁵⁶.

Άφρακτα: γυναικεία ανοιχτά σανδάλια⁵⁷.

Βαβυλωνικά: ακριβά, διακοσμημένα δερμάτινα σανδάλια⁵⁸.

Βηρίδες: υποδήματα που αποκαλούνταν πιο συχνά **εμβάδες**⁵⁹.

Γυμνοπόδια: λεπτές γυναικείες «παντόφλες»⁶⁰.

Δημοκοπίδες: λαϊκά υποδήματα⁶¹.

Έμβαθρα: υποδήματα από δέρμα προβάτου⁶².

Έννησκοι: ανδρικά σανδάλια με εννιά θηλιές, που φορούσαν οι έφηβοι Σπαρτιάτες⁶³.

Ίφικρατίδες: χαλαρές και ελαφρές μπότες που φορούσαν οι στρατιώτες· τις είχε καθιερώσει ο αθηναίος στρατηγός Ίφικράτης⁶⁴.

Κάλικες (ή **καλίγια** ή **καλέγια** ή **καλλίγια**): χαμηλές μπότες που είχαν πολλά λουριά, με σόλα με καρφιά, τις οποίες φορούσαν οι στρατιώτες⁶⁵.

Μεσοπερσικά: γυναικεία υποδήματα, πιθανώς μια εξελληνισμένη παραλλαγή των **Περσικών**⁶⁶.

Μυννάκια: υποδήματα που δημιούργησε ο σκυτοτόμος Μύννακος⁶⁷.

Νυμφίδες: νυφικά υποδήματα⁶⁸.

Όπισθοκρηπίδες: γυναικεία υποδήματα, που πιθανώς κάλυπταν κυρίως το πίσω μέρος του ποδιού⁶⁹.

Πατάρων σανδάλια: γυναικεία σανδάλια με χρυσά λουριά, εισηγμένα από τη Λυκία, που φορούσαν οι εταίρες⁷⁰.

Ροδία (ή ροδιακαί): ανδρικά υποδήματα εισηγμένα από τη Ρόδο⁷¹.

Σελευκίδες: υποδήματα που φορούσαν άνδρες υψηλής κοινωνικής τάξης και πιο συχνά οι γυναίκες, τα οποία καθιέρωσε ο Σέλευκος Α⁷².

Ταυρεΐνια γυναικεία: γυναικείες «παντόφλες» από δέρμα ταύρου, οι οποίες μπορούσαν να φορεθούν σε οποιοδήποτε πόδι, μόνι ή λευκές, μονόσολες ή δίσολες⁷³.

Τροχάδες (ή τροχάδια): σανδάλια από δέρμα κατσίκας⁷⁴.

Υποσχίσματα: φτηνά ανδρικά υποδήματα, σχιστά στο μπροστινό μέρος⁷⁵.

Τύποι ελληνικών υποδημάτων σε αρχαίες αναπαραστάσεις

Οι διάφοροι τύποι ελληνικού υποδήματος, σανδάλιού ή μπότας είναι πολλές φορές γνωστοί από εικαστικά έργα. Ελάχιστα μόνο δείγματα αρχαίων υποδημάτων έχουν βρεθεί, ωστόσο, αρκετοί τύποι αναπαριστώνται συχνά σε αγγειογραφίες ή σε αγγεία που έχουν το σχήμα πο-

διού ή πέλματος, σε ανάγλυφα καθώς και σε περιόπτα αγάλματα, τα οποία έχουν διασωθεί από την αρχαιότητα.

α. σανδάλια

Ο αρχικός τύπος σανδαλιού πιθανώς αποτελούνταν από ένα κομμάτι ακατέργαστο δέρματος, δίχως σόλα: η εικόνα 1 δείχνει ένα παράδειγμα αυτού του τύπου που έχει διασωθεί, το οποίο αντιστοιχεί στην αρχαία ελληνική *καρβατίλη*. Ωστόσο, στα σανδάλια ασκούνταν μια διαρκής επιρροή από τους τύπους των σανδαλιών που φορούσαν στην αρχαία Αίγυπτο. Σε αυτήν την περιοχή, ήδη από την περίοδο του Παλαιού Βασιλείου, τα σανδάλια κατασκευάζονταν από πάπυρο ή τη φλούδα του φοινικόδεντρου και άφηναν το μεγαλύτερο μέρος του ποδιού ακάλυπτο, όπως υπαγόρευε το ζεστό κλίμα της Αιγύπτου (εικ. 2). Την περίοδο του Νέου Βασιλείου, ο μιντερός τύπος σανδαλιού έγινε μόδα στην Αίγυπτο (εικ. 3): αυτός ο τύπος δεν ήταν άγνωστος στους Έλληνες (βλ. παραπάνω *άκτια* και *πλοιάρια*). Το βασικό σχέδιο του αιγυπτιακού πρωτοτύπου προσαρμόζονταν συχνά, σε άλλες περιοχές, στην προτίμηση για στολίδια στα λουριά, καθώς και στην ανάγκη να προστατευθεί και να καλυφθεί η φτέρνα (βλ. την αιθιοπική παραλλαγή, εικ. 4).

Τα σανδάλια που αφήνουν το μπροστινό μέρος του ποδιού ακάλυπτο, ενώ προστατεύουν τη φτέρνα, τα φορούσαν επίσης και στην Αυτοκρατορία των Ασσυρίων. Ωστόσο, η προστασία του πίσω μέρους του ποδιού διασφαλίζεται εδώ μέσω ενός συστήματος λωξών λουριών που τοποθετούνται διαγώνια (εικ. 5). Είναι πιθανό οι Έλληνες να υιοθέτησαν συστήματα λωξών λουριών από την Αυτοκρατορία των Ασσυρίων κατά τη διάρκεια της ανατολιζουσας περιόδου.

Ένας πιο βόρειος τύπος σανδαλιού εμφανίζεται στον μυκηναϊκό κόσμο (εικ. 6, το σανδάλι ενός κυνηγού στη ζωφόρο του κυνηγιού της Τυρινθός): χαρακτηρίζεται από ένα πλέγμα λουριών που καλύπτουν το πόδι πάνω από τον αστράγαλο. Αυτός ο τύπος σανδαλιού φαίνεται πιο κατάλληλος για ψυχρά κλίματα και επομένως συμβαδίζει με την υποτιθέμενη άφιξη των Μυκηναίων στην Ελλάδα από το Βορρά.

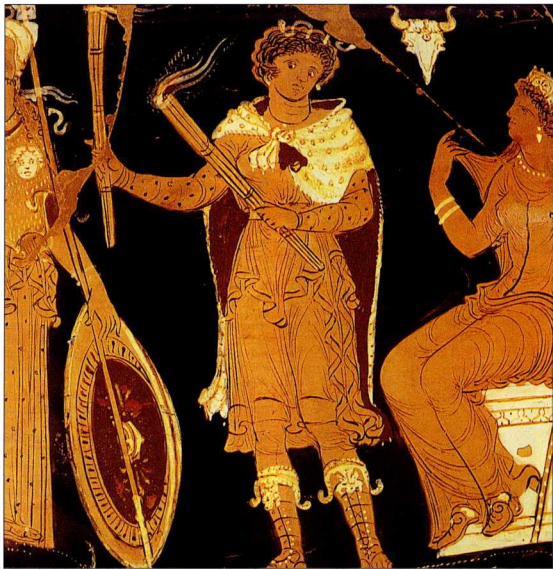
Στην αρχαϊκή περίοδο, τα σανδάλια που αφήνουν το μεγαλύτερο μέρος του ποδιού ακάλυπτο καθιερώθηκαν, ακολουθώντας την υποδηματική συνήθεια της Εγγύς Ανατολής. Ο λακωνικός τύπος των απλών, μονόσολων σανδαλιών, που ονομάζονταν *άπλαι*, μπορεί να ταυτιστεί πιθανότατα με τα σανδάλια που φορούσε ένας ήρωας στο σπαρτιατικό ανάγλυφο από τα Χρυσάφα της Λακωνίας (540-520 π.Χ., εικ. 7).

Η αποδοχή του ελαφρού ανατολικού σανδαλιού με λωξά λουριά πιθανώς οδήγησε στη δημιουργία των *κανναβίων*. Αυτά τα σανδάλια από κάνναβη ενδεχομένως ταυτίζονται με εκείνα που φοράει ο Αχίλλεας σε μια κύλικα του Σωδία, η οποία χρονολογείται γύρω στο 500 π.Χ. (εικ. 8).

Τα άνετα σανδάλια που ονομάζονταν *ρόδια*, τα οποία ήταν κατάλληλα για να φοριούνται σε καταστάσεις χαλάρωσης, θα πρέπει μάλλον να ταυτιστούν με τον τύπο που αναπαριστάται στην εικόνα 9: το σανδάλι της εικόνας το φοράει ένας συμποσιαστής σε μια κύλικα του Πειθί-

40. Ο Πρίamos φοράει υποδήματα του τύπου των *άββλων*, σε σπουδαίο ήλυμο του ζωγράφου του Δαρειού, περ. 330-320 π.Χ.
Γενεύη, Musée d'Art et d'Histoire.

41. Η Απότη φοράει δετές ενδρωμιδες σε απουλιανό κρατήρα του ζωγράφου του Δορείου, 330-320 π.Χ.
Νάπολη, Εθνικό Μουσείο.

νου, που χρονολογείται στα τέλη του βου αιώνα π.Χ. Τα πολυ πλούσια κορδόνια των *ράδιων* αναπαριστούνται με περισσότερη ακρίβεια στα αγγεία σε σχήμα ποδιού, όπως αυτό της εικόνας 12, που πιθανώς χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του βου αιώνα π.Χ.

Από την ύστερη αρχαϊκή περίοδο, οι *κρητίδες* έγιναν της μόδας: αυτά τα ψηλά σανδάλια, με τη χοντρή σόλα και τα πολλά λουριά ήταν απαραίτητα στους ανθρώπους που ήταν υποχρεωμένοι να κινούνται πολύ και άρα χρειάζονταν να προστατεύουν τα πόδια τους: για παράδειγμα, τα φοράει ένας ιππίας σε μια κύλικα του Ονήσιμου, η οποία χρονολογείται γύρω στο 490-480 π.Χ. (εικ. 11).

Οι αξίες του συνολικού ελέγχου της μορφής και της συγκρατημένης κομψότητας, χαρακτηριστικές του αθηναϊκού πολιτισμού της κλασικής περιόδου, χαρακτηρίζουν επίσης και τα σανδάλια που παρασκευάζονταν τον 5ο αιώνα π.Χ. Οι *κρητίδες* που φοράει ο βοσκός Εύφορος σε έναν αμφορέα του ζωγράφου του Αχιλλεύς (450-440 π.Χ.) (εικ. 10) αποκαλύπτουν μια αναδιαμόρφωση του σχήματος, η οποία ταιριάζει με αυτήν την τάση. Φυσικά ένας βοσκός είναι

αναγκασμένος να περπατάει σε δύσβατα μονοπάτια, έτσι αυτό το υπόδημα είναι κατάλληλο για την περίπτωση. Το ίδιο στιλ αναπαριστάται στα σανδάλια του Τριπτόλεμου, στο μεγάλο ανάγλυφο της Ελευσίνας (εικ. 13), που χρονολογείται γύρω στο 430 π.Χ. Τα σανδάλια αυτά αντιστοιχούν πιθανότατα στον τύπο των *οχιστών*, που χαρακτηρίζονταν από ένα πλέγμα λουριών με λεπτές σχισμές.

Μια καμπυλοειδής αναδιαμόρφωση του σχήματος των σανδαλιών, έτσι ώστε να αποπνέουν μια αίσθηση χάρης, έλαβε χώρα στην Αθήνα της ύστερης κλασικής εποχής: η σόλα απέκτησε μια κομψή καμπύλη μεταξύ του μεγάλου δακτύλου και των υπόλοιπων. Αυτή η σύλληψη σανδαλιών απεικονίζεται στην εικόνα 14, η οποία αναπαριστά το σωζόμενο σανδάλι του Ερμή του Πραξιτέλους στην Ολυμπία (γύρω στο 340 π.Χ.), καθώς και στην εικόνα 15, που αναπαριστά το σανδάλι που φοράει η Αρτεμις των Βερραλιών, ένα ρωμαϊκό αντίγραφο του χαμένου πρωτοτύπου, έργου του αθηναίου γλύπτη Λεωχάρη (γύρω στο 340 π.Χ.).

Τέλος, το πρώιμο κλασικό ιδανικό της συγκρατημένης ομορφιάς οδήγησε στην ανανεω-

μένη ευθύγραμμη εφαρμογή των λουριών και της σόλας στα τέλη της ελληνιστικής περιόδου: αυτή η τάση αναπαριστάται στη εικόνα 16, στην οποία απεικονίζονται τα σανδάλια ενός μαρμαρίνου αγάλματος του ρωμαίου αυτοκράτορα Αύγουστου στο Βερολίνο.

Μια ιδέα του τυρηγικού τύπου σανδαλιού, που το χαρακτηρίζει μια ιδιαίτερα ψηλή σόλα, η οποία αποτελείται από πολλά στρώματα, μπορεί να μας δώσει μια δερμάτινη σόλα που σώζεται στο Παρίσι (εικ. 17): χάρι στην οδοντωτή διαμόρφωση του κατώτερου στρώματος, τα ανώτερα στρώματα της σόλας είχαν προσδεθεί σφιχτά στο κατώτερο.

β. υποδήματα

Οι πρόγονοι των ελληνικών υποδημάτων βρίσκονται επίσης στην Εγγύς Ανατολή, συγκεκριμένα στην Περσική Αυτοκρατορία. Τα πλέον εμφανή περσικά υποδήματα, που απεικονίζονται στις εικόνες 18 και 19, αναπαριστώνται αντίστοιχα στην Περσέπολη και στα Σούσα και φοριούνται τα πρώτα από ένα φρουρό στην πομπή των φρουρών και τα δεύτερα από έναν τοξότη στη ζωφόρο των τοξοβόλων. Τα ανδρικά υποδήματα στη ζωγραφική της υστεροαρχαϊκής περιόδου, που εμφανίζονται στις εικόνες 20-22 και αναπαριστώνται σε αττικά ερυθρόμορφα αγγεία, αποκαλύπτουν το στόχο της αναπαραγωγής του βασικού σχήματος των *Περσικών*, που είναι η εξυπηρέτηση ανθρώπων που ζούσαν πολυτάραχη ζωή. Δεν είναι τυχαίο ότι παρόμοια υποδήματα φορούσε ο μυθικός ασιάτης βασιλιάς Πριάμος σε μια λήκυθο της ύστερης κλασικής περιόδου του ζωγράφου του Δαρείου (εικ. 40). Τα υποδήματα στις εικόνες 20-22 και 40 ήταν πιθανότατα *άρβυλοι*: φαίνονται ανθεκτικά, στρογγυλά, δεμένα σφιχτά γύρω-γύρω και χρησιμοποιούνται από άνδρες, ιδιαίτερα από άτομα με έντονες δραστηριότητες.

Η διάδοση των ασιατικού τύπου *εὐμαρίδων* στην Αθήνα τα χρόνια των Περσικών Πολέμων φαίνεται πιθανότατα στην εικόνα 23, όπου φοριούνται από έναν λυράρη. Αυτά τα εκλειπτυσμένα υποδήματα από δέρμα ελαφιού, στο χρώμα του κόκκου, πρέπει να θεωρούνταν κατάλληλα για έναν εμπνευσμένο μουσικό.

Τέλος, ένας ενδιαμέσος τύπος μεταξύ υποδημάτων και μπότας, πιθανώς ένα πρώιμο παράδειγμα *καλτίν*, παρουσιάζεται στην εικόνα 24 όπου αυτός ο τύπος υποδημάτων φοριέται από έναν μεθυσμένο σε μια σκηνή συμποσίου που αναπαριστάται από τον Ευφρόνιο.

γ. μπότες

1. μπότες με ελαστικές πλευρές

Αυτός ο τύπος μπότας ήταν κατάλληλος για ταξιδιώτες και είχε συνδεθεί, με την προσθήκη φτερών στο πάνω μέρος της μπότας, με τον πιο ταξιδευτή από τους θεούς, τον Ερμή: στην εικόνα 25, ο θεός φοράει ένα δείγμα αυτής της μπότας σε έναν αμφορέα του ζωγράφου του Αντιμόνου περίπου του τελευταίου τέταρτου του 6ου αιώνα π.Χ.

Ο τύπος αυτός πιθανώς συμπίπτει με την *ένδρομιδα*, μια γούνινη, ψηλή και ανοιχτού τύπου μπότα, η οποία κάλυπτε το πόδι μέχρι την κνήμη.

42. Άγαλμα του Διονύσου με μπότες του τύπου των ανδρών, ρωμαϊκό αντίγραφο αγάλματος που χρονολογείται στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. και αποδίδεται στον Κηρύδοστο τον Πρεσβύτερο, Αγία Πετρούπολη, Μουσείο Ερμιτάζ.

2. δετές μπότες

Ακόμη και οι δετές μπότες ήταν εμπνευσμένες από την Εγγύς Ανατολή, συγκεκριμένα από την ευρεία χρήση τους στην Αυτοκρατορία των Ασσυρίων. Η εικόνα 29 δείχνει μια δετή μπότα την οποία φοράει ένας πολεμιστής στο ανάγλυφο του Khorsabad. Μπορεί να συμπεράνει κανείς τις δύο βασικές μορφές της δετής *ένδρομίδος* στην Αθήνα από την εικόνα 30, όπου τις φοράει ο Απόλλωνας, σε μια ερυθρόμορφη πελίκη του Πολυγνώτου (450-440 π.Χ.), και από την εικόνα 26, όπου τις φοράει ένας νεαρός άντρας σε μια λευκή αττική λήκυθο που χρονολογείται στα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ.

Οι δετές *ένδρομιδες* έγιναν της μόδας στη δυτική Ελλάδα στα τέλη των κλασικών χρόνων, αναμφισβήτητα ως συνέπεια της διάδοσης του αθηναϊκού τρόπου ζωής: αυτό φαίνεται στην εικόνα 27, όπου την μπότα φοράει μια ανδρική μορφή σε έναν ερυθρόμορφο απουλιανό κρατήρα του ζωγράφου της *Ιλίου Πέρσεως*, ο οποίος χρονολογείται γύρω στο 350 π.Χ. και στην εικόνα 41, όπου τέτοιου τύπου μπότες φοράει η θεά Απάτη, η προσωποποίηση της εξαπάτησης, σε έναν άλλον απουλιανό κρατήρα του ζωγράφου

του Δαρειού, που χρονολογείται γύρω στα 330-320 π.Χ. Όταν οι δεστές μπότες φοριούνται από τον Ερμή, έχουν επίσης φτερά, όπως φαίνεται σε έναν ερυθρόμορφο απουλιανό κρατήρα του ζωγράφου του Λυκούργου (στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.), στην εικόνα 28.

3. κόθορνι

Το βασικό σχήμα των κόθορνων, μιας δερμάτινης μπότας που μπορούσε να φορεθεί σε οποιοδήποτε πόδι, παρουσιάζεται στην εικόνα 31: ένα δείγμα φορεί ένα συμπίεσταις, που απεικονίζεται σε αττική ερυθρόμορφη κύλικα του Βρύου, η οποία χρονολογείται περίπου στα 490-480 π.Χ. Μια υποκατηγορία αυτής της μπότας είχε προεχόμενα στο επάνω της τμήμα και συμπίπτει ίσως με τις λευκές δερμάτινες *Σκυθικές*. Αυτές τις μπότες συνήθως εμφανίζεται να τις φοράει ο Διόνυσος, ο οποίος χρειάζονταν χειμερινές μπότες για να μπορεί να κατεβεί από τη Θράκη στη Νότια Ελλάδα και να διαδώσει τη γνώση του κρασιού, καθώς και μέλη της συνοδείας του: η εικόνα 33, στην οποία ο θεός Διόνυσος φοράει αυτές τις μπότες, προέρχεται από ερυθρόμορφο αμφιώρα του 510-500 π.Χ.: στην εικόνα 32 τις φοράει ένας Σιληνός σε απουλιανό ερυθρόμορφο κρατήρα του ζωγράφου της Γέννησης του Διονύσου (γύρω στο 400 π.Χ.): η εικόνα 42 απεικονίζει ένα αγάλμα του Διονύσου, ο οποίος υποτίθεται ότι έχει μόλις φτάσει στην Αττική από το Βορρά, ύστερα από μακρύ ταξίδι.

4. μπότες με γλώσσα

Οι μπότες με γλώσσα αντιστοιχούν πιθανότατα στις *εμβάδες*, ανεπίσημα υποδήματα, που συχνά φοράει ο Διόνυσος και η συνοδεία του. Η εικόνα 34, όπου τις φοράει ένας Σάτυρος σε έναν ψυκτήρα του Δούρη, περίπου του 490 π.Χ., ίσως είναι ένα παράδειγμα.

5. μυτερές μπότες

Οι μυτερές μπότες ήταν πολύ γνωστές στη Μικρά Ασία από την εποχή του Χαλκού (βλ. το χιττιτικό δείγμα στην εικ. 35), από όπου πέρασαν στην Ελλάδα, ήδη από την αρχαϊκή περίοδο (εικ. 36), και έπειτα στην Ιταλία (βλ. τα ετρουσκικά παραδείγματα στις εικ. 37-38): είναι πιθανό αυτοί οι τύποι υποδημάτων να αντιστοιχούν στα άκατά ή στα πλοάκια, υποδήματα σε σχήμα μικρού πλοίου.

Μετάφραση: Ελένη Οικονόμου

Σημειώσεις

1. Για την αρχαία ελληνική υπόδηση, βλ. A.A. Bryant, «Greek Shoes in the Classical Period», *Harvard Studies of Classical Philology* 10 (1899), σ. 57-102. K. Erbacher, *Griechisches Schuhwerk*, Wiesbaden 1944. A. Friedmann, *Fußbekleidung im Altertum*, Ingolstadt 1927. R. Forrer, *Archaeologisches zur Geschichte des Schuhs aller Zeiten*, Schoenenwerd 1942. O. Lau, *Schuster und Schusterhandwerk in der Griechisch-Römischen Literatur und Kunst*, Bonn 1967. K. Dohan Morrow, *Greek Footwear and the Dating of Sculpture*, Madison 1985 (το βιβλίο αυτό πρέπει να χρησιμοποιείται με προσοχή)!
2. Βλ. Οργεύς, *Αργοναυτική* 593: Ἡρόδοτος 1.195: Αριστοφάνης, *Παπής* 321, 670-672: *Νεφέλη* 719, 858: *Σχήκες* 103, 257, 447, 600, 1157: *Εκκλησιαστικὰ* 47, 314, 342, 507-509, 633, 850

- Πλάτος* 658, 847, 941: Ξενοφών, *Περὶ ὑποπόδη* 12.10.105, 5.11: Μένανδρος, *Ἀποκρίσεις* 109, 129: Δεκάλογος, ἀπόσπ. 14.)
- Ανθολογία* *Græca* 6.21.751.752: Κώλυμα, ἀπόσπ. 2Μ: Πλάτωνος, *Δημήτριος* 41.4: Ἀουκίανος, *Οὐανός* η' αλεξανδρινός 26: *Ψευδοπλατῆς* 19: Βάκχος 2: Πρῶτος διδάσκαλος 15: *Νικευματὶς* 16 (καὶ ἀντίστοιχα σχήματα): Πῶς διὰ ἱστορίαν συγγράφει 92: *Ζεύς* τραγῳδικός 41: Τα ἱεροὶ Κρόνον 19: *Αριστέλης* 24.300: Ἀρκιανός, *Ὀμηλικὴ* *Επιπίπτου* 1.29, 41-43: Ἀθήναιος 5.200d, 12.759f: *Διών* οὐ Κάσσιος 63.8-82: *Πολυδεύκης* 4.115, 7.55, 91: *Ἡρακλείδης*, *Φύλακτος* 436: Ἀμύντιος, *Περὶ ἀντιπόδων* 3: *Σαδὸν ἄνδρων* 489: Ἀἰδάνος, *Λόγις* 3.385: *Μέγα* *Επιμολογικόν* *Λεξικόν* καὶ *Σούδα* στα οικεία ἑλμια: *Bekker, Anecdota Græca* 476: *Corpus Glossariorum Latinarum* 2.117.
3. Βλ. *Αἰδῶ* 24.340: *Ὀδύσεια* 1.96, 11.1164, 14.23: *Ἡαῖδος*, *Θεογονία* 454: *Ἀσπίς* 220: *Σαπφὶς*, ἀπόσπ. 129C: *Πινδαρός*, *Ὀλυμπιονίκης* 3.5, 6.8: *Πυθαγόρας* 4.95: Ἡρόδοτος 3.67: *Ευριπίδης*, *Ἡλέκτρα* 460: *Αριστοφάνης*, *Ὀρνίθες* 973: *Θεομυθογράφου* *Ἰσοκράτους* 1009: *Αριστοφάνης*, *Πτολεμαῖος* 3.1.11-12: *Μελέανδρος*, *Ανθολογία* *Græca* 12.158: *Πτολεμαῖος*, *Θρησῆς* 3: *Κνήμις* οὐ *Αλεξανδρέως*, *Στρατηγικὴ* 4.28.174: *Μακρόβιος* 5.18.19: *Χαροπόσκος*, *Περὶ ὀρθογραφίας* 2.209: *Ευστάθιος*, *Ὀδύσεια* 5.44.
4. Βλ. *Ἡαῖδος*, *Ἀσπίς* 220: *Αἰχμῆς* *Τάπας* 3.7.
5. Βλ. *Ομηρικὸς ὕμνος* *ἐπὶ Ἑρμῇ* 79, 83, 139: *Εὐμήλος*, ἀπόσπ. 13K: *Σαπφὶς*, ἀπόσπ. 110A C: *Ἀνακρέων*, ἀπόσπ. 356C: *Ἰωνεῖος*, ἀπόσπ. 42B D: Ἡρόδοτος 2.91: *Κρατῖτις*, ἀπόσπ. 139K-A: *Εὐπολὸς*, ἀπόσπ. 312K-A: *Αριστοφάνης*, *Βέλους* 5.46-57: *Ἡρόδοτος*, ἀπόσπ. 17K-A: *Κνημιόμορφοι*, ἀπόσπ. 4K-A: *Αντήρας*, ἀπόσπ. 188K-A: *Μένανδρος*, ἀπόσπ. 244: 627K-A: Ἡρόδοτος 7.19, 53, 125: *Καλλίμαχος*, ἀπόσπ. 631P: *Διότμος*, *Anthologia Græca* 6.267: *Ερδομηκόντα*, *Ὀργὴ* 95: *Iscriptions Delos* 1450.139, 1451.A 38: *Delphionum tabellæ*, *Rh. Mus.* 55.520: *Πουανίας* 4.33.2: Ἀθήναιος 6.28d, 8.342c: *Πολυδεύκης* 7.86-87, 10.49: Ἡρακλῆτος, *Εγχειρίδιον* 42.1: *Πορφυρίου* στο *Εὐαγγέλιον*, *Εὐαγγέλιον* προπαρασκευῇ 3.11.
6. Βλ. *Ὀδύσεια* 15.369, 18.361: *Ἰσοκράτης*, *Περὶ ὁράων ἐμβολία* 62.828a: *Αριστοφάνης*, *Θεσμοφροσύναια* 282: *Πλάτωνος* 983-985 (καὶ ἀντίστοιχα σχήματα), 1012, ἀπόσπ. 914K: *Λυσίας* 32.20: Ξενοφών, *Κυρὸν ἀνάβασις* 4.5.14: *Κύριον ἀνάβασις* 1.1.41: 2.5: *Λακεδαιμονίων πολιτεία* 2.3: *Περὶ ὑποπόδη* 12.10: *Απομνημονεύματα* 1.6.6: *Οικονομικός* 8.19, 9.5, 10.2, 13.10: *Στράτης*, ἀπόσπ. 29K-A: *Ερμπίτιος*, ἀπόσπ. 17K-A: *Πλάτων* οὐ *Κλέων*, ἀπόσπ. 51K-A: *Πλάτων*, *Φαίδρος* 264d: *Μένανδρος* 51a: *Θεοφάνης* 146d, 147b: *Μύκις* 12.942a: *Χαμῆλις* 161e: *Ἰππίτος* *ῥητορ* 294a: *Ἰππίτος* *ἐλάσσων* 368c: *Αλκιμάδης* 1.128a-c: *Ἀριστοφάνης* 1.333a, 2.372a: *Γοργίας* 447d, 490d: *Αριστοτέλης*, *Σοφιστικὴ ἐπιστήμη* 32.184a: *Περὶ ψυχῆς* 1.18.723b.31: *Προβλήματα* 30.8.956d.4: *Νίκαια* *Νικουμάχεια* 1.11.1014a.5, 6.1133a.19, 24b.5, 9.16.1163b.34: *Νέκος* *Εὐδήμητα* 2.1.1219a.23: *Πρῶτος* 9.19.1392a.32: *Πλάτων* 13.1257a.4: *Θεόφραντος*, *Χαρακτήρες* 2.4: *Διοσκουρίδης*, *Περὶ αἰσθητικῆς* γιγ. 18: *Αριστοφάνης*, *Περὶ γούρων*, ἀπόσπ. 8 M: *Τέλης*, *Περὶ συγκρίσεως πλοῦτος καὶ πενίας* 33h: *Πολέμιαν*, ἀπόσπ. 101M: *Διδύμος*, *Περὶ παροιμιῶν*, ἀπόσπ. 15: *Ελλάδιος*, στο *Φώτιος*, *Βιβλιοθήκη* 533b: *Μιχαήλ* *ραγυρί* 8.477.27: *Γαλήνιος* 6.502: Ἀθήναιος 14.621b, 15.677a: *Πολυδεύκης* 7.82, 89: Ἀθήναιος, *ἑπιστολὴ* 52: *Αρροκρατίων* καὶ *Σούδα* στα οικεία ἑλμια: *Ταῖροι*, *Ἀνθολογία* 97.31: *Φώτιος*, ὁ.π.
7. Βλ. *Ἰππινίκης*, ἀπόσπ. 42b-43d: Ἡρόδοτος 2.23: *Ἀθηναῖος* 855, 192d: *Πολυδεύκης* 7.85: *Ναύκιος*, στο οικείο ἑλμια: *Ευστάθιος*, *Ὀδύσεια* 5.44.
8. Βλ. *Αἰκίαιος*, ἀπόσπ. 318C: *Λυσίας*, ἀπόσπ. 60S: *Πολέμιαν*, ἀπόσπ. 96M: *Πολυδεύκης*, 7.69: *Στέφανος* *Βυζαντίος*, *Ναύκιος*, *Αρροκρατίων*, *Φώτιος*, *Λέξικόν* καὶ *Σούδα*, στα οικεία ἑλμια.
9. *Σαπφὶς*, ἀπόσπ. 39C: *Κράνιος*, ἀπόσπ. 139K-A: *Πάνιος* 36.18: *Πολυδεύκης* 7.85, 92.89: *Ναύκιος* καὶ *Φώτιος*, στα οικεία ἑλμια.
10. Η *υπόδηση* υποδημάτων του τύπου για την Αθηνά Παράνο σταγόνες πιθανότατα να δόται μάλιστα από κατοική της Αθηνών από τους Αθηναίους, ηθροί που κατοικούσαν από Τυρηνικούς.
11. Βλ. *Αριστοφάνης*, ἀπόσπ. 761K-A: *Πολυδεύκης* 7.33: *Ναύκιος*, στο οικείο ἑλμια.
12. Βλ. *Αριστοφάνης*, ἀπόσπ. 761K-A: *Φρυγίος*, ἀπόσπ. 87K-A: *Θεόκλιτος*, *Εἰδύλλια* 10.35 (καὶ ἀντίστοιχα σχήματα): *Πολυδεύκης* 7.88: *Ναύκιος*, *Σούδα* καὶ *Φώτιος*, *Λέξικόν*, στα οικεία ἑλμια: *Ευστάθιος*, *Ἰλιάς* 2.584.
13. *Στράτης*, ἀπόσπ. 25K-A: *Αντιστοφάνης* 54.34: *Πολυδεύκης* 7.89: *Μέγα* *Επιμολογικόν*, *Ναύκιος* καὶ *Αρροκρατίων*, στα οικεία ἑλμια.
14. *Ναύκιος*, *Αναμνηστικόν* 944: ἀπόσπ. 259N: *Ευριπίδης*, *Βάκχαι* 1388, 1134: *Ἡλέκτρα* 532: *Χαμῆλις* *μοναχικός* 1304: *Ἰππινίκης* 1189: *Ὀρνίθες* 140, 1470: *Ἰσοκράτης*, *Περὶ ὁράων ἐμβολία* 62: *Νικουμάχης* 839: *Νεανίας*, *Ανθολογία* *Græca* 4.300: *Θεόφραντος*, *Εἰδύλλια* 7.26: *Γαλήνιος*, *Περὶ ὑποπόδη* 7.85: *Ναύκιος*, στο οικείο ἑλμια: *Ευστάθιος*, *Ἰλιάς* 5.720: *Ὀδύσεια* 5.44, 12.60.14: *Εὐπολὸς*, ἀπόσπ. 287K-A: Ἡρόδοτος 7.50: *Πολυδεύκης* 7.88: *Ναύκιος*, στο οικείο ἑλμια.
15. *Ερμπίτιος*, ἀπόσπ. 17K-A: *Πολυδεύκης* 7.89: *Ναύκιος*, στο οικείο ἑλμια.

16. Αριστοφάνης, *Θεομορφοποιήσεις* 2, απόσπ. 355Κ-Α: Άλεξ, απόσπ. 103Κ-Α: Ηρόνδας 7.94: Λουκιανός, *Λεξήωνες* 10: Αθήναιος 13.568b: Πολυδεύκης 7.94: Ηούχιος, *Μέγα Ετυμολογικόν*, στο οικόσι λήμμα: σχολιαστές στον Αριστοτέλη, *Ηθικά Νικομάχεια* 1177a, *CAQ* 20.260.58r: Ευαγόρας, *Οὐδίστα* 5.44: Λέξων *αργαίον* στο οικόσι λήμμα – Bekker, *Alcibiades Graeca* 225.
17. Αριστοφάνης, *Πηλός* 989: Ερμύππος, απόσπ. 48Κ-Α: Λυσίππος, απόσπ. 2Κ-Α: Πλάτων, *Συμπόσιον* 174a: Αναξίλας, απόσπ. 18Κ-Α: Λουκιανός, *Anthologia Graeca* 6.293: Ηρόνδας 7.58: Αριστοφάνης, *Γαλάσι* απομνημονεύματα 2, απόσπ. 8Μ: Αθήναιος 3.98a, 8.33a, 12.548c, 15.668a: Αλιανός, *Varia historia* 4.11: Κλήμης ο Αλεξανδρινός, *Προτεπαινεύς* 208: Πολυδεύκης 7.99: Ηρόνδας 3.394.19, 3.395.17, 3.396.9: Σενέκας, *Φυλάρχος εγκώμια* 77c: Προκλήτος ο Γαζάρης, *Επιστολαί* 67.262: Ηρωδιανός, *Περὶ μοναχίου* Λέξων 42.34: Ηούχιος, κτλ. Κίριλλος, *Πλασάριον*, στο οικόσι λήμμα.
18. Άλεξ, απόσπ. 103Κ-Α: Ηρόνδας 7.61: Πλούτος, *Αιλικία* 513: Naevius, *sto Varro*, *De lingua Latina* v.33: Festus 65: Αθήναιος 13.568b: Ακλίριον 3.46: Πολυδεύκης 7.90: Ηούχιος, στο οικόσι λήμμα.
19. Ερμύππος, απόσπ. 67: Φρόνητος, *Σοφιστική παρασκευή* 25.20: Πολυδεύκης 7.89: Ηούχιος και Φώτιος, *Λέξικον*, στο οικόσι λήμμα.
20. Μιχαήλ, *Πέρσι* 690: Ευριπίδης, *Ορέστης* 1370: Αντίπατρος, *Anthologia Graeca*, 7.413: Λουκίριον 855: Ηρωδιανός 1.99: Πολυδεύκης 7.90: Ηούχιος, *Μέγα Ετυμολογικόν* και Σούδα, στα οικόσι λήμματα.
21. Αισώπος, απόσπ. 2Κ-Α: Πολυδεύκης 7.89: Στέφανος Βυζάντιος, *Ηούχιος* και Φώτιος, *Λέξικον*, στο οικόσι λήμμα.
22. Ξενοφών, *Κύρου Ανάβασις* 4.5.14: Αριστοτέλης, *Περὶ τοῦ ζώου ιστορία* 499a, 30: Κρίτωνος 98: Λουκιανός, *Αλέξανδρος* 39: Πολυδεύκης 7.88: Ηούχιος και Φώτιος, στα οικόσι λήμματα.
23. Φερεκράτης, απόσπ. 192Κ-Α: Ηρόνδας 7.60: Πολυδεύκης 7.90: Ηούχιος και Φώτιος, στα οικόσι λήμματα.
24. Ηρόδοτος, 1.155.5, 6.125-126: Ξενοφών, *Ελληνικά* 2.3.30-31, 46: Αριστοφάνης, *Λυσιστράτη* 657: Βάτραχος 42.47, 557: Εκκλησιαστικός 348: Λυσίππος, απόσπ. 2Κ-Α: Βρύλλιος, *Εκλογαί* 7.32: Αιανός 1.357: Valerius Flaccus 2.82c: Πολυδώρας 8.31c: Στ. νόβιος 3.93: Ηούχιος, *Μέγα Ετυμολογικόν*, Φώτιος, *Λέξικον* και Σούδα, στα οικόσι λήμματα.
25. Αριστοφάνης, *Εκκλησιαστικοί* 848 (και αντίστοιχα σχόλια): Ηούχιος ο Αλεξανδρινός, *Παιδαγωγός* 241: Πολυδεύκης 7.86: Ηούχιος και Σούδα, στα οικόσι λήμματα.
26. Ηγεμύς, *Παράδοσι*, απόσπ. 4b: Ξενοφών, *Περὶ ἱππέως* 12.10: Θεοφράστης, *Χαρακτήρες* 2.7: Τίμαχος 82Μ: Θεοκρίτος, *Εἰδολογία* 15.6: Αισώπος 98Μ: Νεφέλιος Μαντιεύς 5.12 ed. 3.9.1 ed. 4: Πίνος 33.14, 35.85, 36.25, 37.27: Πλούταρχος, *Μήκη* 16.76b: Αττιανός 54: Αιλιανός Παύλος 3.4: Gallius 13.28: Λουκιανός, *Ρήτορων διδασκαλία* 15: Γαλήνης 4.644: Ηρωδιανός 4.8.2: Ηρόδοτος, *Λιστικά* 33: Κλήμης ο Αλεξανδρινός, *Παιδαγωγός* 221.116: Αθήναιος 12.522a, 539c, 14. 621b: Αλιανός, *Varia historia* 4.3: Πολυδεύκης 7.85, 93: Τερτυλλιανός, *De pallio* 4.1: Ιουστίνος 38.10: Αμμιανός 28.1: Βελλίος, *Alcibiades Graeca* 1.273. 27: Σοφοκλής, απόσπ. 44Ρ: Πουανίας 5.215c: Πολυδεύκης 7.88: 2393: υχολογία στον Πίνδαρο, *Οικουμενικός* 6.132: Πολυδεύκης 7.87, 10.153: Ηούχιος και Φώτιος, *Λέξικον*, στο οικόσι λήμμα: Ευστάθιος, *Ιλιάς* 11.628.
28. Αριστοφάνης, *Επίτηδες* 1157-1162 (και αντίστοιχα σχόλια): Θεομορφοποιήσεις 142: Εκκλησιαστικοί 74, 269, 313-315, 340-347, 507-509, 633-635: Αθήναιος 5.215c: Πολυδεύκης 7.88: Πουανίας 7.14.2: Στέφανος Βυζάντιος, Σούδα και Φώτιος, *Λέξικον*, στο οικόσι λήμμα.
29. Αριστοφάνης, *Αχαριστία* 45 (και αντίστοιχα σχόλια), 48, 53: Θεοφύλιος, απόσπ. 53Κ-Α: Κληροδοκός, απόσπ. 4Κ-Α: Πολυδεύκης 7.87, 92: Ηούχιος και Φώτιος, *Λέξικον*, στο οικόσι λήμμα.
30. Αριστοφάνης, *Μελέται* 151: Αυσιστράτη 229: Θεομορφοποιήσεις 734: Εκκλησιαστικοί 319: Πολυδεύκης 7.92: Στέφανος Βυζάντιος και Σούδα, στα οικόσι λήμματα.
31. Αριστοφάνης, απόσπ. 761Κ-Α: Πολυδεύκης 7.93: Ηούχιος και Φώτιος, στα οικόσι λήμματα.
32. Αριστοφάνης, απόσπ. 875Κ-Α: Αριστοτέλης, *Ρητορική* 2.19.1382a.31-33: Προβλήτης 30.9.956b.4: Πολυδεύκης 7.91: Ηούχιος και Φώτιος, *Λέξικον*, στο οικόσι λήμμα.
33. Φερεκράτης, απόσπ. 261Κ-Α: Πλάτων ο κωμικός, απόσπ. 282Κ-Α: Πολυδεύκης 7.94: Ηούχιος, στο οικόσι λήμμα: Σοφώνας, *Κανόνες* 2.24.1.
34. Ηρόδοτος 6.122: Πολυδεύκης 7.89: Θεμιστοκλής, *Λογαί* 26.331: Ηούχιος, στο οικόσι λήμμα: Κωνσταντίνος Μανασσής 7.20.
35. Εὐπόλεος, απόσπ. 287Κ-Α: Πολυδεύκης 7.85.
36. Ηρόνδας 7.89: Πολυδεύκης 7.94: Ηούχιος, στο οικόσι λήμμα.
37. Ηρόνδας 7.57: Πολυδεύκης 7.94.
38. Ηρόνδας 7.59: Πολυδεύκης 7.94: Ηούχιος, στο οικόσι λήμμα.
39. Καλλιμάχος, *Εκλόη*, απόσπ. 235Ρ: Πολυδεύκης 7.85: Σούδα και *Μέγα Ετυμολογικόν*, στο οικόσι λήμμα.
40. Ερατοσθένης, απόσπ. 28 Στ.: Πολυδεύκης 7.85: Ηούχιος, στο οικόσι λήμμα: Ευστάθιος, *Οδυσσεία* 1.395.
41. Κλεάνδης 1.133: Αθήναιος 11.471b: Πολυδεύκης 7.89: Ηούχιος, στο οικόσι λήμμα.

χος, στο οικόσι λήμμα.

42. Καλλιμάχος, *Εἰς Ἀρτέμιον* 238 (και αντίστοιχα σχόλια): *Anthologia Graeca* 16.253: Φώτιος, *Βασιλειάδα* 100.8: Γαλήνης 16.1.682f: Λουκιανός, *Λεξήωνες* 10: Πολυδεύκης 3.155, 7.93: Νόνιος, *Διονυσιακά* 5.237, 48.334: *Μέγα Ετυμολογικόν*, στο οικόσι λήμμα.
43. Ηρόνδας 7.61.
44. Ρίθων, απόσπ. 5Κ-Α: Πολυδεύκης 30.18.3: Κικέρων, *De natura deorum* 1.29.83: Πλούταρχος, *Αἰμῶλος Παύλος* 5: Πλάτων 141a, 146a, 813d: Διοκλητιανός, *Edictum* 9.7: *Corpus Glossariorum Latinitatum* 2.96.44, 3.326.54.
45. Ηρόνδας 7.58: Πολυδεύκης 7.94: Ηούχιος, στο οικόσι λήμμα.
46. Ηρόνδας 7.61.
47. Ρίθων, απόσπ. 5Κ-Α: Πολυδεύκης 7.90: Ηούχιος, στο οικόσι λήμμα.
48. Ηρόνδας 7.57: Πολυδεύκης 7.94: Ηούχιος, στο οικόσι λήμμα.
49. Ηρόνδας 7.59: Πολυδεύκης 7.94: Ηούχιος, στο οικόσι λήμμα.
50. Ρίθων, απόσπ. 5Κ-Α: Πολυδεύκης 7.90.
51. Δούρις, στο Αθήναιος 4.155c: Ηρόνδας 7.57: Λουκρήτιος 4.1117: Κικέρων, *De oratore* 1.54: Λουκιανός, *Εταιρικοί διάλογοι* 14.2: *Περὶ τῶν διδασκαλίας* 1b: Πολυδεύκης 7.85: Ηούχιος, στο οικόσι λήμμα.
52. Φώτιος, *Anthologia Graeca* 6.294: Πολυδεύκης 7.86: Ηούχιος και Σούδα, στα οικόσι λήμματα.
53. Μυρίνος, *Anthologia Graeca* 6.254: Ερατοσθένης 9: Σενέκας, *Epistulae* 19.4.1, 113.1: *De beneficiis* 7.21.1: Πετρουίος 82.3: Wilcken, *Christianisme des Papyrius* 20.3.7: Αππιανός, *Βεβαίωσις* 5.11.1: Πλούταρχος, *Αντωνίου* 33: Κλήμης ο Αλεξανδρινός, *Προτεπαινεύς* 2405: Ηούχιος, στο οικόσι λήμμα: Βαλδύλας, *Κανόνες* 2.12.20c: Ζωγράφος 17971.
54. Ηρόνδας 7.58, 60: Πολυδεύκης 7.94.
55. Αθήναιος 12.534c: Πολυδεύκης 7.89.
56. Ηούχιος, στο οικόσι λήμμα.
57. Πολυδεύκης 7.94.
58. Διοκλητιανός, *Edictum* 9.17.
59. Ηούχιος, στο οικόσι λήμμα.
60. Πολυδεύκης 7.94.
61. Πολυδεύκης 7.89.
62. Πολυδεύκης 7.83.
63. Ηούχιος, στο οικόσι λήμμα.
64. Διόδωρος Σικελιώτης 15.44: Αππικριον 3.3r: Πολυδεύκης 7.89: Δαμσκίος, *Ιουδαϊσμός* βίος 89: Σχολιαστές στον Λουκιανό, *Εταιρικοί διάλογοι* 14.2: Ηούχιος, Σούδα και *Μέγα Ετυμολογικόν*, στα οικόσι λήμματα: Φώτιος, *Βασιλειάδα* 321.28-342.30-32.
65. Διοκλητιανός, *Edictum* 9.5: Άλεξ, 7.101: σχόλια στον Αριστοφάνη, *Τέχνη απομνημόνευσης* *CAQ* 21.2.103.21: *Pasini greci e latini* 866: *Glossaria* 2.337.27, 3.24.3, 326.55.
66. Πολυδεύκης 7.94: Ηούχιος, στο οικόσι λήμμα.
67. Πολυδεύκης 7.91: Ηούχιος, στο οικόσι λήμμα.
68. Ηούχιος, στο οικόσι λήμμα.
69. Πολυδεύκης 7.91: Ηούχιος, στο οικόσι λήμμα.
70. Λουκιανός, *Εταιρικοί διάλογοι* 14.2.
71. Πολυδεύκης 7.88: Ηούχιος, στο οικόσι λήμμα.
72. Πολυδεύκης 7.83: Ηούχιος, στο οικόσι λήμμα.
73. Διοκλητιανός, *Edictum* 9.15-19.
74. Κικέρων, *Philippica* 2.30.76: *Kieß* 13.22.3: Διοκλητιανός, *Edictum* 9.17: Ηούχιος, στο οικόσι λήμμα: *Glossaria* 2.460.21.
75. Πολυδεύκης 7.91.

Ancient Greek Footwear

A. Corao

The article focuses on the different types of footwear worn by ancient Greeks. The ancient Greek names of sandals, shoes, boots and slippers are given with relevant citations from passages of ancient writers. The names of footwear are considered according to five small groups, devoted to those known from the early archaic ripe and late archaic, the classical, the Hellenistic and the Roman period, respectively.

Then, visual evidence on ancient sandals, shoes and boots is considered and representations in vase-painting, reliefs and statues are examined. Furthermore, the influence of the general artistic trends throughout antiquity – especially that of the Near-East styles on the changing types of Greek footwear, and sandals in particular – is considered, while the most reliable conclusion on the correspondence between the ancient names and the important types known from visual evidence is presented.

Finally, an attempt is made to justify the habit of dressing of certain figures of the Greek myths or of the everyday life – depicted in visual arts – with specific types of footwear.

A.C.